

Б.А. Абдыханова , А.Ф. Аккалиева , А.Н. Койлыбаева*

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КеАҚ
(E-mail: abdychanovab@mail.ru, akkali.aizhan@gmail.com, zhalgas_03@mail.ru)

Ұлттық тілдік ұстанымдар бала тәрбиесі негізі ретінде

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі көркем образдар негізінде ұлттық тілдік сананы қалыптастыру мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – көркем шығармаларда ұстанымдар түрінде көрсетілген тілдік бірліктерді лингвомәдени тұрғыдан талдау. Мақала авторлары дұрыс қойылған тілдік ұстанымдар тәрбиелік мақсатта жүйелі қолданылған жағдайда, жас ұрпақтың өзіндік тілдік санасын салауатты және сауатты қалыптастыруға ықпал етеді деп болжайды. Қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдарындағы толассыз ақпараттар балалар мен жастардың мінез-құлқындағы жағымсыз әлеуметтік өзгерістердің өсу тенденциясы, отбасылық қатынастардың жағымсыз тәжірибесі, экономикалық, саяси, әлеуметтік мәселелерден туындаған қоғамдағы алаңдаушылық, стресс және негатив деңгейінің жоғарылауын көрсетті.

Көп жағдайда бұл тенденция балалардың тілдік санасының дұрыс қалыптасуымен, мейірім, эмпатия, отбасы, достық, махаббат, патриотизм сияқты шынайы адами құндылықтар мәнінің бұрмалануымен байланысты. Осы ретте рухани құндылықтарды беретін тілдік материалдарды бағамдау нәтижесінде өскелең ұрпақ арасында ұлттық сананы қалыптастыру жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу қажеттігі маңызды мәселеге айналып отыр. Қазақ фольклоры шығармаларын, сондай-ақ қазақстандық классик жазушылардың көркем шығармаларын лингвистикалық және лингвомәдени талдау негізінде авторлар балалар санасының оң қалыптасуына әсер етуі мүмкін тілдік формалар, тілдік ұстанымдарды анықтап, жүйелеуді ұсынады, бұл өз кезегінде ақыл-ой және рухани жағынан сауатты тұлғаның қалыптасуына әкеледі.

Мақалада Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» әңгімесіндегі тілдік бірліктер қарастырылды, біздің ойымызша осы повестегі «әке-ана-бала» фреймінде позитивті тілдік сананың, тілдік мінез-құлықтың өзегі қаланған.

Түйін сөздер: тілдік сана, ұлттық сана, тілдік ұстаным, тілдік мінез-құлық, қазақ әдебиеті, көркем образ, ата-ана сипаты, құндылық, дәстүрлі тәрбие.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2024-146-1-22-32>

Түсті: 5.09.2023; Жөнделді: 10.10.2023; Мақұлданды: 8.02.2024;
Онлайн қолжетімді: 29.03.2024

Кіріспе. Ұлттық тілдік ұстанымдарды зерттеуде қоғамда қалыптасқан ұлттық құндылықтар, нормалар сияқты негізгі категориялар бар.

Тілдік ұстанымдар адамның білім алу негізінде қалыптасады, ұстанымдар біздің санамыздың деңгейін анықтайды және ол адамды белгілі бір іс-әрекетке бағыттаушы әлеуетке ие.

Зерттеу барысында қарастырып отырған баланың тілдік санасын қалыптастыру мәселесі пәнаралық зерттеу болып табылады.

Оның қалыптасуына әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар шеңберінде негізгі әлеуметтік институттардың рөлі ықпал етеді, мысалы, отбасы, бұқаралық ақпарат

құралдары және басқа әлеуметтік субъектілер. Зерттеу коммуникативті мінез-құлық және коммуникативті дәстүр сияқты ұғымдарды қарастыратын лингвомәдениеттану ғылымымен де тығыз байланысты. Зерттеу контексінде біз ата-ананың коммуникативті мінез-құлық мен сөйлеу әдебін баланың тілдік санасы мен мінез-құлық қалыптастыру құралы ретінде қарастырамыз. Екінші жағынан, сөйлеу мінез-құлық тактикасы, ата-ананың тілдік мінез-құлық психоллингвистика және лингвопрагматика ғылымдар аясында да қарастырылатын мәселелер қатарында.

Ғылыми зерттеудің басты мақсаты. Зерттеудің мақсаты көркем шығармаларда ұстанымдар түрінде көрсетілген тілдік бірліктерді лингвомәдени тұрғыдан талдау арқылы, отбасылық тәрбиеде рухани күш болып есептелетін тілдік бірліктерді жаңғырту.

Зерттеу нысаны – дәстүрлі отбасылық тәрбие мен ұлттық құндылықтар бейнеленген, ұлттық образдар сомдалған Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» атты повесі мен қазіргі отбасылық тәрбиені баяндаған сюжеттері бар көркем шығармалар.

Зерттеу пәні – бала тәрбиесіне жұмсалатын, ұлттық дәстүрге негізделген, қазіргі заманауи қарым-қатынасқа да сай келетін тілдік бірліктер.

Халықтың коммуникативті мінез-құлық сол халықтың қарым-қатынас нормалары мен дәстүрлерінің жиынтығы ретінде анықталады, сонымен бірге бұл халық менталитетінің көрсеткіші болып табылады. Яғни, бата беру дәстүрі, бесік жыры, қазақ халқының аңыздары туғаннан бастап балаларды тәрбиелеуде үлкен маңызға ие болған. Әңгіме арқылы бала мінезінің өзегі қалыптасады. Осы тұрғыдан алғанда, Б.Момышұлының әңгімесі зерттеудің лингвомәдениеттану объектісі бойынша қызығушылық тудырады, онда біз дәстүрлі қазақ отбасындағы ата-ананың коммуникативті мінез-құлықтың оң үлгісін анық көреміз. Отбасы - өскелең ұрпақ құндылықтарын қалыптастырудың негізгі көзі. Отбасы – базалық әлеуметтік орта, сондықтан ондағы құндылықтарының дұрыс анықталуы, отбасылық ұстанымдардың ұлттық мүддемен ұштасуы мемлекеттің әл-ауқаты мен тұрақтылығына тікелей әсер ететін негізгі фактор.

Соңғы жылдары қазақ отбасыларында орын алып жатқан жайсыз оқиғалар көп нәрсені аңғартады. Ата-ана мен бала қарым-қатынасындағы шиеленіс, теріс мінез-құлық, мейірімсіздік – осының барлығы күрделене келе, оқыс жағдайларға ұшыратып жатыр. Қоғамда резонанс тудырған отбасылық оқиғалардың әлеуметтік желіден жиі кездесуі үрдіске айналып бара жатыр. Осының барлығы санадағы өзгерісті көрсетеді, отбасылық мәдениет туралы білімнің жетіспейтіндігінен хабардар етеді. Қазіргі қазақ отбасының рухани құндылықтарын дамыту үшін төл мәдениетімізге, дәстүрлі отбасылық білімге көңіл аударғанымыз жөн.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеудің эмпирикалық материал негізі ретінде Б. Момышұлының «Ұшқан ұя» атты повесі алынды. Бұл шығарма қазақ елінің даңқты жауынгері және жазушысы Б. Момышұлының ауқымды автобиографиялық шығармасы қазақ мәдениетіндегі нағыз дәстүрлі тәрбие үлгісі ретінде қарастырылып отыр.

Зерттеу барысында шығармада келтірілген қазақы тәрбиелік мәнді және бағыт-бағдар беру функциясын атқарып тұрған тілдік бірліктер мен ұлттық ұстанымдар талданды.

Мақалада салыстырмалы әдіс арқылы тәуелсіздік алған жылдардан бастап бүгінгі кезеңге дейінгі көркем шығармалардағы ұлттық дәстүрге негізделген ата-ананың мінез-құлық нормасын көрсететін тілдік бірліктер де қарастырылды.

Зерттеуде тілдік сананың қалыптасуына әсер етуші 20-дан астам тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасалды. Алынған тілдік бірліктерге контенттік талдау жасалып, тілдік бірліктердің психоллингвистикалық әлеуеті сипатталды.

Әдебиетке шолу. Қазақ тіл білімі кеңістігінде, пәнаралық зерттеулерде ата-ананың тілдік немесе коммуникативті мінез-құлық мәселесі қарастырылмаған десе де болады. Әлемдік лингвистикада тілдік мінез-құлық пен тілдік сана байланысы өзекті зерттеу нысандары болып табылады.

Мысалы, Sabahat Cigdem Bagci, Hazal Gungor өз зерттеулерінде ата-ананың баламен қарым-қатынастағы оң және теріс байланысының жасөспірімдердің қарым-қатынас және тілдік мінез-құлық қалыптастыруда маңызды функция атқаратындығын көрсетеді[1, 79].

Орыс ғалымдарының зерттеуінде орыс және ағылшын тілі мұғалімінің оқушының тілдік санасының қалыптасуына әсерінің лингвомәдени сипатына талдау жасалған [2, 282].

Қазақ тіл білімінде антропологиялық парадигманың дамуымен соңғы онжылдықтарда тілдік сана, әлеуметтік және ұлттық ұстанымдар төңірегіндегі мәселелер де өзектілікке ие бола бастады.

Қазақстандық ғылыми кеңістікте ғалымдардың жұмыстары жеке санатқа емес, тұтастай алғанда этностың ұлттық коммуникативтік немесе тілдік мінез-құлқының жалпыланған бейнесін сипаттайды. Мысалы, Р.Бердалиева өз зерттеуінде қазақ тілдік қауымдастығындағы вербалды емес коммуникация құралдарының проблемасын қарастырған [3,163].

А.Д. Хамит адамның әлеуметтік ұстанымдары белгілі бір қоғамдық құбылыстарды бағалауға бейімділігі және осы құбылыстарға қатысты бағалаудан туындайтын әрекеттерге дайындығын білдіреді деген пікірде: «Бұл ұстанымдарда қоғамдық құбылыстарға деген жеке тұлғаның қатынасы қалыптасады. Бұл құбылыстарды бағалауда, оларды қабылдауда немесе қабылдамауда көрінеді. Ұстанымдар қоғамның ықпалы нәтижесінде өнделіп, оның танымы мен өзіндік сана-сезімінің қалыптасу, даму процесінде туындайды» - деп тұжырымдайды [4,97].

Көріп отырғанымыздай, осы тұрғыдағы еңбектер бар, дегенмен біздің зерттеуімізге арқау болып отырған ата-ананың тілдік мінез-құлық мәселесі ғылыми жұмыстарда жан-жақты қарастырылмаған, сондықтан да аталмыш зерттеу қазақ отбасыларында бала тәрбиесіне байланысты туындаған мәселелермен тығыз байланысты болуымен өзекті.

Талқылау және нәтижелер. Өскелең ұрпақты ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтармен таныстыру қазіргі қазақ білім кеңістігіндегі басым міндеттердің бірі. Бұл ретте ұлттық көркем шығармаларды құндылықтар жүйесін берудің негізгі құралы, ұлттық мәдениеттің ортасы ретінде қарастырамыз. Қандай да бір халықтың болашағы білім мен тәрбиенің тең берілуінде және сол халықтың ұлттық тілінде, өйткені тілдің артында идеология, мәдениет, құндылықтар жүйесі тұрғандығы барлығымызға айқын мәселе. Ұлттық тәрбиелік идеалды іздеуде, жас ұрпақты тәрбиелеудегі тілдің әлеуметтік рөлін негіздеуде ұлттық көркем шығармалар айтарлықтай әлеуетке ие.

Соңғы уақытта тілдің куммулятивті қызметін дұрыс пайдаланбау, ұлттық-мәдени, этноқұрылым сияқты тіл функцияларының айтарлықтай әлсіреуі, жастардың сөйлеу мәдениеті деңгейінің төмендеуі өзекті мәселеге айналды. Ондай жағдайда, өскелең ұрпаққа адамның дәстүрлі гуманистік бағдарлары мен құндылықтарын көрсететін мәдени ұстанымдарды сақтау қиынға соғады. Әлеуметтік желілер мен Интернет-технологиялардың қарқынды дамуы, нақты қарым-қатынасты виртуалды байланысқа ауыстыру өзара қатынастары бұзылған отбасылардың кең таралуына, адамдар арасындағы қарым-қатынастың тапшылығына және тілдік дағдылардың жоғалуына әкеліп жатқанын көріп отырмыз. Осыған байланысты ана тілінің әлеуметтік рөлінің маңызына көңіл аудару мәселесі туындады, жедел түрде іске асып жатқан техногендік даму кезеңінде отандық мәдениеттің маңыздылығын түсінуге және түсіндіруге көңіл бөлу қажеттілігі артты.

Осыған байланысты қазақ халқының ауыз әдебиетінен бастап бүгінгі күнге дейінгі ұлттық тәрбие беру практикасын зерттеуге, қазақ халқының алғашқы рухани принциптерінің тілдік механизмдерін зерттеуге және сұрыптауға үлкен мән беру керек деп санаймыз. Тілдің ұлтқа берері туралы сөз болғанда, академик М.М. Копыленконың мына пікірінің дәлдігін көреміз: «Народ в ходе своей истории строил свой язык, закладывая в него то, что представлялось ему ценным внутренних и внешних судьбах, в его исторических и географических условиях, в процессе становления роста духовной и материальной культуры для того, чтобы осмыслить мир и овладеть им» [5, 46].

Мәңгілік ақиқатты таңуға деген ізденісте ата-бабалардан қалған құнды моральдық және эстетикалық мұраттарға жүгінеміз. Ғалым Ю. А. Гаспарян еңбектерінің бірінде ұрпақтар арасындағы байланыстың үзілуі ұлттық дәстүрлерді ұрпақтан-ұрпаққа берудің

қалыптасқан этномәдени механизмін бұзғанына тоқталады, этномәдени механизм мінез-құлықтың әлеуметтік-реттеуші функциясын орындайды, әсіресе жас ұрпаққа сіңдіріп, бекітуге қабілетті екенін көрсетеді [6, 18].

Адам мен қоғам үшін рухани және адамгершілік құндылықтардың маңызы туралы мәселе үнемі қоғамдық талқылаудың мәні болып табылады. Адам өмір жолының қиындықтарын тек өміршең шынайы құндылықтарға сүйене отырып жеңе алатындығы белгілі. Ақиқат құндылықтарды іздеу процесінде көркем әдебиеттердің үлесі үлкен. Сондықтан, әдебиет туралы, жас ұрпақтың ақыл-ойы мен жүрегіне әсер ете алатын сөздің рухани және адамгершілік әлеуеті туралы әңгіме басты мағынаға ие болады.

Жоғары технологиялар дәуірінде әр ұлт өз тілін, сенімі мен мәдениетін сақтау мәселесімен айналысады, өйткені бұл баланың санасын қалыптастыруға ықпал ететін халықтың мәдени және рухани құндылықтары. Бала - кез-келген ұлттың негізі мен болашағы [7]. Олай болса, тілдік сана мәселесіне жүгінудің маңызды қадам екенін көреміз. Бұл мәселенің негізгі факторы – адам тәжірибесін қалыптастыратын, сақтайтын және жеткізетін тіл. Ұлттық әдебиет, өнер, фольклор жас ұрпақтың жағымды қасиеттер арқылы өзін-өзі тануын қалыптастыру үшін қажетті маңызды ақпарат көзін ұсына алады.

В.А. Маслова тілді танымдық механизм ретінде анықтайды, оның көмегімен адам әлемді танитын өзіндік схемалар жасайды: «Результатом процессов репрезентации и категоризации являются языковые картины мира, включающие в себя: разные концепты, ценности культуры и коды культуры» [8, 78].

Сонымен қатар, кейбір авторлар ұлттық-мәдени менталитетті қоғамның құндылық-семантикалық кеңістігін құрайтын психологиялық және дүниетанымдық көзқарастардың синтезі ретінде қарастырады. Ұлттық мәдениеттің құндылықтары ретінде белгілі бір қоғамның өкілдері бекіткен мұндай көзқарастар оның эмпирикалық әртүрлілігін біртұтас жүйелік тұтастыққа айналдырады [9,372].

Қазақстан Президенті Қ.Тоқаевтың жолдауында қоғамдық сананы қалыптастыруға ерекше мән берілді. Адал ұрпақ, әділетті қоғам туралы сөз болды. Қоғамдық сананы қалыптастырудың, адал ұрпақ тәрбиелеудің бастапқы ошағы - отбасы тәрбиесі. Отбасы тәрбиесінде ата-бабалардың тәжірибесіне сүйенеміз. Баланы жарық дүниеге келген күннен бастап, қоғамға бейімдеудің амалдары жүзеге аса бастайды. Әр отбасында әрқилы тәрбие беріледі. Барлығының ұстанатыны – өзі көрген тәжірибесі. Бұл аксиома. Бірақ бір этностық топ болғандықтан ортақ ұлттық құндылықтарымыз бар, ортақ дәстүріміз бар, ортақ ата-баба жолы бар. Соған сүйеніп, қоғамдастықта өмір сүреміз. Қоғамдық сананы қалыптастыруда тілдік сананың атқаратын қызметі орасан зор. Тіл біліміндегі антропоцентристік парадигманың да қарастыратын мәселелеріндегі негізгі нысан – адам. Тіл және адам. Ұлттық дәстүрімізде осы мәселеге айырықша мән берілген. Бала дүниеге келген күннен бастап, оның бейсанасына нақты бір ұлттық кодтар енгізіле бастайды. Ол, ең алдымен, қариялардың, елдің бетке ұстар азаматтарының батасы арқылы енеді. Ертеректе, батада елге өнеге болған батырлардың, хандардың, билер мен жыраулардың, шешендердің, әулие адамдардың есімдері аталса, қазіргі таңда елге танымал ғалымдар, ел басшылары, қоғам қайраткерлерінің есімдері батаға қосылып, насихатталып жүр. Оның барлығы балаға сигнал ретінде беріле бастайды. Сондықтан да тәрбие беруде тілдің рөліне аса назар аударған дұрыс. Бала тәрбиесіне қатысты салт-дәстүрге тоқтала отырып, ондағы тілдік бірліктерді қарастырайық.

Қазіргі көркем шығармаларда қазақ отбасында қолданылатын отбасы тәрбиесіне қатысты сөздер көп өзгеріске түскен. Қазақ ұлтының тілдік бренді, ұлттық коды болып табылатын «айналайын» сөзі біз қарастырған 20-ға жуық көркем әдебиеттен мүлде кездеспеді. Соңдай-ақ, баласын «қошақаным», «балапаным», «қозым», «ботам», «құлыншағым» деп еркелететін, аналық махаббатты беретін сөздер де актив қолданыстан шыққан. Оның орнын жүрекке ауыр тиетін, бұйрық мәндес, өктемдік пен менменділікке толы, кінә артқан тілдік бірліктер басқан. Мысал үшін төмендегі ана мен бала диалогына көңіл аударайық:

– Экең енді жоқ. Ол мен үшін өлген, – деді кенет. Жошы рөлмен алысып, үнсіз қалды.
– Сен неге үндемейсің? **Безбүйрек! Сен де соның сыңарысың ...**
– Естігім келмейді, Ол сендердің шаруаларың. **Басымды қатырма!** Онсыз да қатып жүр...

– **Бәріне сен кінәлі! Кемпір екеуің кінәлі!**
– Апамды араластырма! Оған рақмет айтыңдар! Сен екеуіңнің өстіп шалқып жүргендерің – сол кемпірдің арқасы... Апам өлді, сендер де тентіреп кеттіңдер... Аруаққа ауыз ашушы болма! [10,19].

Ана мен бала арасындағы диалогтың бүгінгі көрінісі көп нәрседен хабар береді. Бала тәрбиесін ұлттық құндылықтарға негіздей отырып құрудың маңыздылығына дәлел десек болады. Халқымыз бала тәрбиесіне бала дүниеге келе сала аса мән бергенін ұлтымыздың салт-дәстүрінен, аңыз-жырларынан, мақал-мәтелдерінен көптеп мысал келтіріп, дәлелдеуге болады. Мақаламызда ұлттық тәрбие берудің тамаша үлгісі ретінде Б.Момышұлының шығармасынан мысалдар қарастырдық.

Халқымыздың салт-дәстүрі бойынша дүниеге сәби келгенде, сүйінші сұрайды. Сүйінші сұрау дәстүрі қазір де бар. Қуанған ағайын-жұрт ақ тілектерін айтып, сүйіншілерін атап, бата береді. Ата дәстүрімізде жас нәрестеге айтылған тілек, бата мазмұнында «ел қорғау», «жер қорғау», «батыр болу», «қыран болу» т.с.с. өсиет, насихат болған.

Қарасай батырдың өз ұрпағына берген батасының мазмұны сөзімізге дәлел:

«Жақсы қыз – жағадағы құндыз,
Жақсы ұл – көктегі жұлдыз.
Жақсылап ұғып алыңдар!
Батыр туса – ел ырысы,
Жаңбыр жауса – жер ырысы,
Көпке салса, дұрысы, көнбесе болар ұрысы.
Алдымен еліңнің, жеріңнің қамын ойлаңдар,
сөзіме терең бойлаңдар!».

Батырдың батасынан өз ұрпағына арнап: «алдымен өз мүдденді емес, халықтың мүддесін ойла» – деп айтылған аманатын естиміз.

Бауыржан Момышұлының «Ұшқан ұя» повесінде батыр Бауыржан ағамыз өзінің дүниеге келген сәтін былай баяндайды: «Момыш әкемнің айтуынша, мен мың да тоғыз жүз оныншы жылдың қысында, ескіше декабрьдің жиырма төртінде туыппын. Әкем ол күні Әулиеата шаһарында екен. ... Әулиеатадан әкем қайтып келгенде, ағайын-жекжат құтты болсынға жиналып қалған екен». Сондағы ел қариялары берген тілектерге назар аударамыз:

– Ақментей бабасындай батыр болсын!
– Ақмоладағы Батырбасыдай мәрт болсын!
– Бәйдібек батырдың әруағы қолдасын!
– Домалақ анамыз жар болсын! [11, 8].

Төменде Бауыржан Момышұлына Имаш атасының берген батасы:

Алатаудың қыраны мол еді –
Қырағы болсын, құлыным.
Қойнауы суға мол еді –
Бұлағы болсын, құлыным.
Елінің тілегі зор еді –
Шырағы болсын, құлыным.
Ата тілегі оң еді –
Құмары болсын, құлыным.
Бұл жер батырлар төрі еді –
Сыңары болсын, құлыным! [11, 8].

Жоңғар шапқыншылығында ел, жерді қорғаған қазақтың қаһарман батыры, тарихи тұлға Қарасай батырдың өз ұрпағына берген батасы мен қазақтың әйгілі әскери

қолбасшысы, атағы әлемге танылған, Кеңес Одағының батыры Бауыржан Момышұлының немересіне берген батасына терең мән берсек, екі бата мәтінінен де елдің, жердің қамын ойлаған бабалардың мақсат-мұраты анық көрінеді, ұрпағына берген өсиеттері жеке бас мүддесіне емес, ел мүддесін қорғауға негізделген. Екі тарихи кезең, екі бөлек ғасыр. Дегенмен, арада қанша ғасыр өтсе де, бабалар мұраты өзгермеген. Қарасай батырдың батасы бұйрық мәнді, батадан өр мінез көрініс береді. Бауыржан Момышұлының берген батасы қазақтың төл сөзі «құлыным» арқылы ата жылулығын бере отырып, немересіне нақты қасиеттерді анықтап, болашағын болжап береді. Мысалы: «Қырағы бол!» сөзінің өзі бірнеше мағына береді, аталмыш тілдік бірлікте: байқампаз бол, өткір бол, абай бол, алғыр бол деген қосымша үстеме мәндер бар. Бұдан басқа, «қыран құс» сөзіне мән берсек: қыран – жыртқыш құс, табиғатында өрлік бар, қыран – қазақ танымында киелі құс, қыран – ұзақ өмір сүретін құс. Батада батыр туған өлкенің табиғаты мен атаның тілегі шебер үйлесімдік тапқан.

Бүгінгі таңда осы бабалар өсиеті, насихаты өз жалғасымын, сабақтастығын тауып жатырма? – деген заңды сұрақ туындайды. Бүгін біз нені насихаттаймыз, ұрпағымызға нені өсиет етіп отырмыз? Ұлттық құндылықтар өзгерген қазіргі қоғамда материалдық құндылықтар басымдылыққа ие болды. Қазіргі күнделікті өмірде естіп жүрген баталарымыз, әлеуметтік желіден көріп, тыңдап жүрген баталарымыз, болмаса интернет желісіндегі жиын-тойға деп ұсынылып жүрген баталар топтамасына назар аударсақ, бата мазмұнының өзгергендігін көреміз. Көп отбасында бата айтылмай, тойларда ғана айтылып, рухани сипатынан айырылып барады. Той-томалақта айтылып жүрген баталар бәрімізге мәлім. Ұлттық негізі бар, рухани қуаты бар баталар беретін аға ұрпақ бар, дегенмен көп жағдайда, бата сөзінің құны төмендеп бара жатқаны айқын. Интернет желісіндегі баталарға назар аударсақ (халықтың басым бөлігінің интернеттен көшіріп алатындығын ескерейік):

Жас нәрестенің шілдеханасына берілетін бата:

Нәрестенің бауы берік болсын,
Ата-анасына серік болсын!
Азамат болып ер жетсін,
Ақсақал болып төрлетсін,
Азамат болсын көрікті,
Ғұмыры ұзын берікті,
Қолқанаты көп болып,
Артынан ерте берсін серікті,
Мінезі болсын салмақты,
Өнері болсын жан-жақты,
Осы айтқанның бәрі келсін,
Алла берсін зор бақты,
Аллаһу әкбар!... [12].

Тағы бір мысал:

Көтерейік білекті,
Нұрға бөлеп жүректі.
Бөбекке бата берейік,
Ағынан айтып тілекті:
Сәбиіміз сүйкімді болсын,
Өнер-білімге икемді болсын,
Бәйтеректей бойшаңданып,
Өрен, өршіл, өркенді болсын!
Жақсы жолды таңдасын,
Жамандық тәлім алмасын!
Даналардың дәстүрін,
Жаңаласын, жалғасын,
Шұғылалы шуақты күн кешсін,

Басын сұр бұлт шалмасын,
Қос топшысы талмасын,
Қырандай биік самғасын!

Интернет желісінде атадан мұра болып қалған баталар жинақтары да бар. Дегенмен, күнделікті қолданыстағы баталар мазмұны жоғарыда келтірілген мысалдардағыдай болып келеді. Баталарда рух жоқ, сөйлемдер бір сарынды, жалпылама айтылған, ерлік, елдік қасиет дәріптелмейді, сөздердің бір-бірімен тіркесімділік қасиеті сақталмаған (валенттілік теориясы), мысалы: «өркенді болсын», дұрысы, «өркенің өссін», «өркені өссін» алғыс айту мағынасында қолданылады, «ӨРКЕНІҢ ӨССІН» – алғыс. Үрім-бұтақты бол деген мағынада.

– Уа, өркенің өссін, Әншібегім! Біздің көңілімізді көтерсең, сенің көңіліңді Құдай көтерсін! – деп тіссіз иегін шошаңдата сөйлейді (М.Әуезов); ӨРКЕНІҢ ӨССІН! – алғыс. Көп жаса, өмірің ұзақ болсын! – Өркенің өссін, қарағым. Қандай әдепті бала едің [13].

«Сәбиіміз сүйкімді болсын» мағыналық тіркес дұрыс емес, сүйкімсіз сәби болмайды, сондай-ақ, бәйтерек бойшаң болмайды, биік болады, ғұмыр ұзын болмайды, ғұмыр жасы ұзақ болады. Осы тектес баталардың жиі қайталанатындығы, олардың жаттауға жеңілдігінен және көркем шығарма оқымаудың нәтижесі.

Келесі мысалға мән беріп қарасақ, қазіргі таңда ұмыт болған дәстүрдің, ырымның дұрыстығын көреміз: «Жарық дүниеге келгеніме екі-үш ай болғанда, шешем мені күн көзіне шығарып, Имаш атамның алдына әкеліпті. Атам ерте көктем алдында ағаш отырғызып жүр екен.

– Атасының қолын ұзартып, қолқабыс беруге келді, – депті шешем ізетпен иіліп.

Атам еміреніп, мені алақанына алыпты. Қолыма жас бұтақ ұстатып:

Құрық деп берсем, құл болма,
Шыбық деп берсем, шіл болма.

Бәрінен де, шырағым,

Баяны жоқ ұл болма, –

деп келініне мені қайтарып берген екен.

Атасымен алғашқы дидарласуының құрметіне деп, алғашқы өсиет өмірлік өнеге болсын деп, әкем сол күні кешке мал сойып, ауыл ақсақалдарының басын қайта қосыпты» [11, 9].

Қазақтың ырымы бойынша жаңа туған нәрестені қырқынан шыққанша үйде ұстаған, қырық күнге дейін баланы «тіл тиеді», «сүк өтеді» деп тіл-көзден сақтаған, көрсете бермеген, яғни ана үшін де, бала үшін де қырық күн – қауіпті кезең деп есептелген. Медицина тұрғысынан да дұрыс деп саналады. 40 күнге дейін баланың иммунитеті әлсіз болады. 40 күннен кейін ғана нәрестенің ет пен сүйегі бірігеді және жан-жағына көз тоқтатып қарай бастайды. Қазір осы дәстүрге де өзгеріс енді. «Атасымен алғашқы дидарласу» рәсімі ұмыт болған көне дәстүрге айналды. «Баяны жоқ ұл болма» – осы тілектің мағынасын түсінбеуге айналдық, «баянсыз өмір», «баянсыз тірлік» тіркестері ауызекі қолданыстан шығып қалды.

Қазақ отбасындағы бала тәрбиесіне қатысты тағы бір дәстүр – «ағаның інісін тәрбиелеуі». Ол туралы «Ұшқан ұя» шығармасынан кезекті бір мысалға тоқталамыз:

Әлі есімде, бір рет әкемнің Момынкұл дейтін інісі әжеме:

– Қойшы, апа! – деп дауыс көтеріп қалып еді, әжем тарс кете жаздап:

– Сен тұрмақ, Момыш маған осы күнге дейін бетіме тік қарап сөйлеген емес. Сен қайдан шықтың, иттің күшігі! Жоғал, көзіме көрінбе! – деп үйден қуып шықты.

– Не болып қалды? – деп әкем кіріп келді. Әжем оны аймалап, арқасынан қағып:

– Анау інің көргенсіздеу боп бара жатыр. Жөнге сал туысқаныңды, – деді.

– Мақұл, апа, сазайын тарттырайын. Бірақ ұрмай-ақ қояйын, мақұл ма, апа, – деді.

– Мейлің, – деп күрсінді әжем.

Момынкұл көкем сол түні қой қорада түнеп шықты. Тәңертең әкем оны жақсылап сөгіп салып, басқа бір ауылға бір аптаға аттандырып жіберді [11, б.10].

Осы бір үзік әңгімеге тәрбиелік тұрғыдан қарасақ, Бауыржан Момышұлының әжесінің даналығын көреміз: ашуын қысқа қайырды, үлкен ұлға жауапкершілік артты, Момынкұл тарапынан болған әдепсіздікті екінші рет қайталанбайтындай сабақ берді. Осы бір үзік

әңгімедегі ең ауыр сөз – тәрбиеден кетіп бара жатыр деген мағынаны беретін «көргенсіз» деген сөз. Анықтауыштық мәндегі осы сөз бүгінде аз қолданылады, бірақ оның орнын ащы сөздер басқаны байқалады. Бұрын әжелер ашуға берілгенде де: «Көсегең көгергір!», «Жолың болғыр!» т.с.с. жағымды тілдік бірліктерді қолданатын. Қазір ол тіркестердің орнында шын мәндегі қарғыс сөздер басқаны байқалады.

Бала тәрбиесінде ата-ананың, ата-әженің рөлі үлкен. Ата-ананың қалай сөйлегені, үнемі қандай тілдік бірліктерді жиі қолданатындығы маңызды, ол тілдік бірліктер баланың тілдік санасын қалыптастырады, соған сай баланың мінезі де қалыптасады, кей жағдайда өмірлік ұстанымын да анықтап береді. Ата-ананың тілдік немесе коммуникативті мінез-құлқы баланың ой өрісіне үлкен әсер ететіні айқын.

Көркем шығарма, әсіресе ұлттық шығарма этностың ұлттық санасының көрінісі болып табылады және оны белгілі бір қоғамның тілдік немесе коммуникативті мінез-құлқын зерттеу үшін тілдік материал ретінде қарастыруға болады. Осындай материал ретінде біздің жұмысымызда қазақ елінің батыры және жазушысы Б.Момышұлы «Ұшқан ұя» атты өзінің автобиографиясы негізінде жазылған қазақ халқының отбасылық құндылықтары, дәстүрлері туралы шығармасы қарастырылды. Талдау барысында қазақ отбасындағы балалардың тілдік санасы ата-ананың дұрыс сөйлеу мінез-құлқының негізінде қалыптасады деген гипотеза өз дәлелін тапты.

Қазақ мәдениетінде ата-ананың тілдік қарым-қатынасы баланың тілдік санасының негізін қалайтын тілдік ұстанымдар деп қарастырдық. Талдау барысында баланың сана және әдеп-ғұрпын қалыптастыратын тілдік ұстанымдар көп жағдайда бата, тілек, аңыз, өсиет сөздер түрінде берілетіні анықталды. Сонымен қатар, әңгімеде батырлар туралы аңыздарды балаларға үлгі ретінде әңгімелеу немесе балалардан осы аңыздарды жаттап, мәнерлеп айтуды талап ету тәрбиелік әдіс ретінде қолданылу керектігіне баса назар аударамыз.

Қорытынды. Сонымен, өскелең ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу процесінде халықтық даналық пен тәжірибе көздеріне, фольклорлық және көркем шығармаларда қалыптасқан терең білімге жүгіну біздің елімізде ғана емес, бүкіл әлемдегі қазіргі қоғамдағы ұрпақ тәрбиесіне қатысты міндеттерді шешудің өзекті шешімі болып көрінеді. Осыған байланысты біз қазақ көркем әдебиетін дүниетанымы бай, өз халқының ұлттық мәдениетін тануға, отбасындағы тұлғааралық қатынастарды жетілдіруге ықпал ететін тілдік, когнитивтік бейнелерді қалыптастыру үшін ең бай эмпирикалық материал ретінде қарастырамыз. Қазақ классиктерінің әдеби шығармаларын талдау қазақ отбасындағы баланың оң мәнді тілдік санасын қалыптастыру үшін ұлттық ұстанымдарды беретін тілдік бірліктердің жарқын мысалдарын анықтауға мүмкіндік берді.

Дегенмен, шығармадағы бейнеленген ата-ана және баланың тілдік мінез құлқы, сонымен қатар тілдік бейнесі, қазіргі қазақстандық қоғамдағы ата-ананың және баланың мінез құлқынан бір шама алшақтағаны байқалады. Осы мәселені ары қарай лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны ретінде қарастырып, ата-ананың тілдік санасы мен мінез-құлқының дәстүрлі ұлттық бейнесінен қаншалықты алшақтағанын, оның себептерін қарастыру келесі зерттеуіміздің мақсаты ретінде жоспарланды.

Қорыта келе, ата-ана балаға қатысты сөйлегенде мәнді, мазмұнды қарым-қатынасқа түсе алса және тәрбиелік құны бар тілдік бірліктің жүйелі түрде қолданса сауатты тілдік сананы қалыптастырады, бұл болашақта адамның психикалық және рухани жағынан үйлесімді болуына ықпал етеді деп түйіндейміз.

Авторлардың қосқан үлесі. Б.А. Абдыханова – тұжырымдаманы құру, тілдік материалдар жинау және талдау. А.Ф.Аккалиева – теориялық материалдарды жинақтау және талдау, зерттеу нәтижелерін синтездеу. А.Н.Қойлыбаева – мақала мәтінімен жұмыс, зерттеу қорытындыларын талдау.

Әдебиеттер тізімі

1. Sabahat Cigdem Bagci, Hazal Gungor Assosiations between perceived positive and negative parental contact adolescents' intergroup contact experiences // International Journal of Intercultural Relations, Vol. 69 March, 2019. – P.76-86
2. Bhatti N., Zakharova M., Kharitonova E., Savchenko E. The main features of the lingvo-cultural type "teacher" in the Russian and English lingvo-cultures // Web of Conferences, 284 (2021).
3. Бердалиева Р.Ш. Невербальная модель поведения казахского народа // Проблемы науки. – 2016. - №5 (47) – С. 160-165
4. Хамит А.Д. Әлеуметтік-тілдік ұстанымдарды зерттеудегі әлеуметтанулық теориялар // Абай атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. Әлеуметтану және саясаттану сериясы. - 2020. - №4 (72). - Б. 92-100.
5. Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: «Еуразия», 1995. – 178 с.
6. Гаспарян Ю.А. Семья на пороге XXI века (социологические проблемы). – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1999. – 320 с.
7. Сманов Б. Роль родителей в воспитании детей [Электрондық ресурс]. URL: <https://kazgazeta.kz/news/45981> (дата обращения: 1.09.2023).
8. Маслова В.А. Духовный код позиции лингвокультурологии: единство сакрального и светского // Метафизика. – 2016. – № 4 (22). – С. 78-97
9. Молдабеков Ж.Ж. Парадигма казахстану: осмысление образа науки и идентичности национального бытия. // Второй международный симпозиум «Социология образования», 16-17 мая 2013. – Алматы, 2013. – С.376.
10. Алтай А. Казино. Абсурд әлем новеллалары. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 б.
11. Ұшқан ұя: повесть / Б. Момышұлы; ақылдастар алқасы: Е. Әшім, Б. Есқараұлы, А. Әлменбет. – 3-бас. – Қарағанды: Qasym, 2021. – 302 б.
12. Баталар жинағы [Электрондық ресурс]. URL: <https://bilimsite.kz/bata/9474-batalar-zhinagy.html> (қаралған күні: 1.09.2023).
13. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2007. – 800 б.

References

1. Sabahat Cigdem Bagci, Hazal Gungor Assosiations between perceived positive and negative parental contact adolescents' intergroup contact experiences, International Journal of Intercultural Relations, Vol. 69 March, 2019. – P.76-86
2. Bhatti N., Zakharova M., Kharitonova E., Savchenko E. The main features of the lingvo-cultural type "teacher" in the Russian and English lingvo-cultures, Web of Conferences, 284 (2021).
3. Berdalieva R.Sh. Neverbalnaya model' povedeniya kazakhsko naroda [Non-verbal model of behavior of Kazakh ethnos], Problemy nauki [Problems of science], 5 (47), 160-165 (2016). [In Russian]
4. Hamit A.D. Aleumettik-tildik ustanymdardy zertteudegi aleumettanulyk teorialar [Sociological Theories in the Study of Socio-Linguistic Positions], Vestnik KazNPU im. Abaia. Seria «Sosiologicheskie i politicheskie nauki» [Bulletin of Abai Kaznpu. Sociology and political science series], 4 (72), 92-100 (2020). [In Kazakh]
5. Kopylenko M.M. Osnovy etnolingvistiki [Fundamentals of ethnolinguistics] («Euraziya», Almaty, 1995, 178 p.) [In Russian]
6. Gasparyan Yu.A. Sem'ya na poroge XXI veka (sociologicheskie problemy). [Family on the threshold of the 21st century (sociological problems)] – («Petropolis», St.Peterburg, 1999, 320 p.). [In Russian]
7. Smanov B. Rol' roditelej v vospitanii detej [The role of parents in raising children] [Electronic resource]. Available at: <https://kazgazeta.kz/news/45981> (Accessed: 1.09.2023). [in Russian]
8. Maslova V.A. Duhovnyj kod s pozicii lingvokulturologii: edinstvo sakral'nogo i svetskogo [Spiritual code from the perspective of linguoculturology: the unity of the sacred and secular], Metafizika [Metaphysics], 4 (22), 78-97 (2016). [In Russian]
9. Moldabekov Zh.Zh. Paradigma kazahtanu: osmyslenie obraza nauki i identichnosti nacional'nogo bytiya [Paradigm for Kazakhstan: understanding the image of science and the identity of national existence], Vtoroj mezhdunarodnyj simpozium «Sociologiya obrazovaniya» The second International [Symposium "Sociology of Education"], May 16-17, 2013 (Almaty, 2013, P.376). [In Russian]

10. Altay A. Kazino. Absurd ales novellalary [Casino. Absurd world novellas] («Atamura», Almaty, 2008, 368 p.).
11. Yshkan yya: povest' [Flight from the nest: story]. B. Momysheuly. The Board of Consultants: E. Ashim, B. Eskarayly, A. Almenbet. – 3rd edition («Qasym», Karagandy, 2021, 302 p.). [In Kazakh]
12. Batalar zhinagy [A collection of bata] [Electronic resource]. Available at: <https://bilimsite.kz/bata/9474-batalar-zhinagy.html> (Accessed: 1.09.2023). [In Kazakh]
13. Kenesbaev I. Frazeologiyalyk sozdik. [Phraseological dictionary] ("Arys" baspasy, Almaty, 2007, 800 p.). [In Kazakh]

Б.А. Абдыханова, А.Ф. Аккалиева, А.Н. Койлыбаева

Университет имени Шакарима г. Семей, Семей, Казахстан

Языковые установки как основа воспитания детей

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос формирования языкового национального сознания на основе художественных образов в казахской литературе. Цель исследования заключается в лингвокультурологическом анализе языковых единиц в художественных произведениях, выраженных в форме установок. Авторы предполагают, что правильные речевые и языковые установки при их системном и адекватном применении в воспитательных целях способствуют формированию здорового языкового самосознания подрастающего поколения. Анализ современных средств информации показывает тенденцию роста негативных социальных изменений в поведении детей и молодежи, отрицательного опыта семейных взаимоотношений, повышение уровня тревожности, стресса и негатива в обществе, вызванных экономическими, политическими, социальными проблемами. Во многом, эта тенденция связана с неправильным формированием языкового сознания детей, искажения значения истинных человеческих ценностей, таких как доброта, сочувствие, семья, дружба, любовь, патриотизм. В связи с этим, требуется полная переоценка духовных ценностей, возрождение национального самосознания у подрастающего поколения. На основе лингвистического и лингвокультурологического анализа художественных произведений казахстанских писателей-классиков, авторы предполагают выявить языковые формы-установки, которые способны повлиять на позитивное формирование сознания детей, что в свою очередь приведет к формированию здоровой в ментальном и духовном плане личности. В статье рассмотрены примеры языковых единиц из повести Б. Момышулы «Ұшқан ұя», в котором, по нашему мнению, заложено ядро позитивного языкового сознания и, следовательно, языкового поведения во фрейме «родитель-ребенок».

Ключевые слова: языковое сознание, национальное сознание, речевые установки, языковое поведение, казахская литература, художественный образ, образ родителя, ценности, национальное воспитание

B.A. Abdykhanova, A.F. Akkalyeva, A.N. Koilybaeva

Shakarim University of Semey city, Kazakhstan

Linguistic Affirmations as a basis in Children's Education

Abstract. The article considers the issue of linguistic national consciousness based on artistic images in Kazakh literature. The study is aimed at conducting a linguocultural analysis of linguistic units from literary works expressed in the form of implicit affirmations. The authors suggest that systematic use of mind-setting speech and language attitudes for educational purposes can contribute to the formation of a healthy linguistic self-awareness in younger generations. An analysis of modern media shows a growing trend of negative social changes in the behavior of children and youth, negative experiences in family relationships, and an increase in the level of anxiety and stress in society caused by economic, political, and social problems. It is associated with the distortion of the linguistic consciousness of children and human values such as kindness, sympathy, family, friendship, love, and patriotism. In this regard, a complete reassessment of spiritual values is required. Based on the linguistic and linguocultural analysis of work by Kazakh writers, the authors propose to identify linguistic affirmations that can influence the

positive formation of children's consciousness, which in turn will lead to the development of a mentally and spiritually healthy personality. The article discusses linguistic units from B. Momyshuly's narrative *Ushkan uya* (Flight from the Nest), which, in the authors' opinion, contains the core of positive linguistic consciousness and, consequently, linguistic behavior in the "parent-child" relationship.

Keywords: linguistic consciousness, national consciousness, linguistic affirmations, speech behavior, Kazakh literature, artistic image, parental character, values, national education.

Авторлар туралы мәлімет:

Абдыханова Б.А. – Ph.D., қауымдастырылған профессор м.а., шетел тілдер кафедрасының меңгерушісі, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Аккалиева А.Ф. – Ph.D., шетел тілдер кафедрасының қауымдастырылған профессор м.а., Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Койлыбаева А.Н. – ф.ғ.м., шетел тілдер кафедрасының аға оқытушысы, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей, Қазақстан.

Abdykhanova B.A. – Ph.D., Acting Associate Professor, Head of the Department of Foreign Languages, Shakarim University of Semey city, Kazakhstan.

Akkaliyeva A.F. – Ph.D., Acting Associate Professor, Department of Foreign Languages, Shakarim University of Semey city, Kazakhstan.

Koilybayeva A.N. – Master of philological sciences, Senior Teacher of the Department of Foreign Languages, Shakarim University of Semey city, Kazakhstan.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).